

VAKOK, KÖNYVEK, KÖNYVTÁRAK

SKALICZKI JUDIT

„A könyvek a vakok szemei. Megmutatják a fényvel telt világ dicsőségét, tapintásunkra elárulják, hogy mit gondolnak és cselekszenek az emberek, segítenek abban, hogy elfelejtsük fogyatékoságunkat ...”

*Helen Keller*¹

Az *Egészségügyi Világszervezet* (WHO) 1985. évi felmérése szerint a világon körülbelül 40 millió vak ember él, és megközelítőleg még 30 millió azoknak a száma, akik egyéb fogyatékoságuk miatt nem tudnak olvasni. A WHO arra figyelmeztet, hogy a megelőzés és a gyógyítás terén kifejtett komoly erőfeszítések ellenére ez a szám növekedni fog és elképzelhető, hogy 2000-re megkétszereződik². Ugyanakkor igen eltérő a vakok száma a különböző földrészekben, a különböző országokban. A látókhöz viszonyítva a fejlett, civilizált országokban lehet, hogy csupán 0,01%, míg másutt elérheti a 10%-ot is, (elsősorban a fejlődő afrikai országokban).

Egy-egy társadalom civilizáltsága általában lemérhető azon, hogy gondoskodik-e és miképpen, támogatásra szoruló nem egészséges tagjairól. Ad-e lehetőséget arra, hogy valamennyire kiegyenlítődjék sérült embertársaink hátrányos helyzete, hogy megközelítőleg azonos eséllyel élhessék életüket például a vakok a látókkal, a siketek a hallókkal.

A könyvtár – és ebben ne veszítsük el hitünket – egyike az iskolák mellett azoknak az alapintézményeknek, amelyek arra szolgálnak, hogy megteremtsék az esélyét legalább a viszonylagos egyenlőségnek, azaz részt vegyenek a tudáshoz, az ismeretekhez való jutás demokráciájának megteremtésében.

A vakok és csökkentlátók könyvtári ellátása egyrészt alapkérdés a vakok társadalmi rehabilitációja szempontjából, de ugyanakkor megmérettetés a könyvtár szempontjából is. Kiderül ugyanis, hogy eléggé demokratikus intézmény-e a könyvtár, azaz mindenki számára hozzáférhetővé tudja-e tenni az információt? A vakok számára a könyvtár a kulturális rehabilitáció elsődleges intézménye lehet, olyan hely, ahol az információ, az ismeretek, a művészetek olyan információhordozón találhatók, amelyet ők is tudnak használni.

Látás tapintással: a Braille-könyvek

A minket körülvevő világot vizuális úton ismerjük meg, az információ több mint 80%-a jut el hozzánk ilyen módon. Világszerte évente körülbelül 800 ezer könyvet, 400

ezer folyóiratot és egyéb dokumentumokat gyártanak. A vakok az ismereteknek ilyenfajta megszerzéséből ki vannak zárva. Bizonyos felmérések szerint³ a látásukban korlátozott emberekhez a nyomtatásban megjelenő dokumentumoknak csupán 2%-a jut el. Az ő számukra a látást a tapintás és a hallás helyettesíti.

A tapintással való olvasást már az ókori birodalmakban is ismerték, és a különböző korok különböző megoldásokat alkalmaztak. A múlt század első felében 23 különböző domborított írásrendszer létezett. A ma is használt, a vakok számára készült pontírást Louis Braille abbé, a párizsi vakok intézetének tanára alkotta meg 1829-ben. A dominón lévő hat pontból állította össze rendszerét, a dominó 64 variációs lehetőségéhez képest 63 variációt, azaz jelet alkotva.⁴

Nem véletlen, hogy ez a módszer terjedt el a világon – jóllehet hivatalosan csak 1852-ben ismerték el Franciaországban –, mert a rendszer igen flexibilis, alkalmas a zeneművek és a matematikai képletek lejegyzésére is. Előállítható egyedileg és nagypéldányszámban, kézíleg, vagy mechanikus úton, és napjainkban elektronikus módon is.

A század második felétől nyomon követhető a Braille-írás, vagy módosított változatainak európai térhódítása. Az Egyesült Államokban a domborított írásnak több mint hatféle változatát használták a 19. század második felében. Ez a korszak volt a vakírás történetében a „*War of Dots*”, a pontok háborúja. A különböző változatok – bostoni, New-York-i standard dot stb. – egymással nem voltak kompatibilisek, s ez a zűrzavar csak az 1920-as évekre változott meg, amikor a Braille-t fogadták el a vakírás nemzeti írásává. Az angol nyelvterületen 1932-ben vált egyeduralmukodóvá a Braille-írás.

Egy átlagos regény braille-írással 4–5 kötet, de egy hosszabb munka terjedelme elérheti a 30–40 kötetet is. A braille írású anyagok példányszámának megnövekedését a braille írógépek, illetve az 1960-as évek végén, a hetvenes évek elején a számítógépek megjelenése hozta. A komputereket Braille nyomtatókkal is ellátták. A Braille-írás digitális technikával kazettára – vagy diszkre – is vihető. Egy 90 perces kazettára 450 sztenderd Braille oldal rögzíthető, tehát a kazetta egy egy oldalára 1, vagy 2 Braille kötet fér el. A kazetta aztán speciális displayen játszható le.⁵

A braille mellett megjelenő különböző írások közül kiemelkedik az angol William Moon 1847-ben alkotott vakírása, ezt ugyanis több helyen még ma is használják.

A vakok központi könyvtárainak kialakulása

A 18–19. században a polgári társadalmak fejlődésével újfajta könyvtártípusok alakultak ki.

A királyi és a jelentős alapítványi gyűjteményekből nemzeti könyvtárak jöttek létre, a különböző egyesületek, szervezetek és újonnan alakuló iskolák létrehozták a maguk könyvtári gyűjteményeit, és a század harmincas éveiben az Egyesült Államokban megjelent egy egészen újfajta szolgáltató könyvtártípus: a *public library*.

A század közepétől az egyre nagyobb példányszámban előállított braille könyvek száma és az az egyre nyomatékosabb társadalmi igény, hogy a vakokat tanítsák és oktassák, új könyvtártípust hozott létre. az 1980-as évektől: a vakok könyvtárát.

A vakok központi könyvtárai általában négyféle úton szerveződtek. Megalakult a vakok szövetsége, vagy egyesülete és mivel célkitűzéseik között az érdekvédelem, a tanulással, tanítással való munkához juttatás és a kulturálódási lehetőségek egyaránt szerepeltek, a kezdet kezdetétől a könyvtárak létesítése volt az egyik legfontosabb feladatuk. Így jött létre például a párizsi gyűjtemény. Volt olyan ország is – Nagy Britannia, Egyesült Államok –, ahol a vakok számára működő nyomdából jött létre a szövetség, majd a könyvtár. Voltak olyan országok – Finnország, Svédország és Hollandia –, ahol a könyvtárat egy gazdag magánember – sok esetben egy vak – teremtette meg. És volt, ahol először iskolát alapítottak a vak gyerekek számára – Norvégia – és később teremtődött meg az oktatás dokumentumbázisa a könyvtár.

A vakok számára az első könyvtár Angliában alakult. A könyvtár létrejötténél egy intézmény és egy magánszemély bábáskodott. Az angliai braille könyvek kiadójából 1869-ben megalakult a *Vakok Országos Szövetsége (RNIB)*, és a Szövetség támogatásával Martha Arnold – maga is vak volt – kezdeményezésére alakult meg 1882-ben Londonban a *Vakok Országos Könyvtára* (National Library for the Blind-NLB). 1884-ben Párizsban a vakok szövetsége, Maurice de la Sizeranne kezdeményezésére hozzákezdett a Braille-könyvek előállításához és terjesztéséhez. Ebből a kezdeményezésből jött létre 1889-ben a szövetség könyvtára. A finnországi és a svédországi Központi Könyvtár egy párizsi tanulmányútnak köszönheti a létrejöttét. Egy helsinki szenátor lánya, Cely *Mechelin* a párizsi intézet és könyvtár működését látva, 1890-ben 16 Braille-könyvvel megalapította a *Könyvek a vakoknak* című egyesületet (*Kirjoja sokeille*), s a könyvállományuk a Központi Könyvtárnak, a mai *Naköammaisten kirjasto*-nak az alapja lett.⁶

A svéd könyvtár, a mai *Talboks- och punktskriftsbiblioteket* „csupán” 1911-ben alakult meg, bár kezdeményezője, Amy *Segerstedt* tanárnő az 1885. évi párizsi útja óta munkálkodott a szövetség, majd a könyvtár megalakításán.⁷ 1894-ben Európában egyszerre két igen jelentős, ma is működő könyvtár létesült. Az egyik, a német nyelvterület első vak könyvtára egy magántársaság kezdeményezésére alakult Lipcsében: a *Zentralbücherei für Blinde*, a másik Hágában: a *Nederlandse Blind Bibliothek*.

Az Egyesült Államokban a kongresszus támogatásával 1879-ben létesítettek egy központi nyomdát a vakok számára (*American Printing House for the Blind*), aminek az elődje 1858 óta működött Kentucky Államban. A nyomda következtében megnőtt a braille könyvek száma és a washingtoni Library of Congress 1897-ben nyitott egy olvasótermet a vakok számára 500 braille könyvvel és zeneművel. 1913-tól kezdve pedig minden braille formában megjelenő dokumentumot gyűjt a könyvtár. A század első évtizedében, 1910-ben az európai és az egyesült államokbeli könyvtárak mellett, Japánban is megalakult az első vakok számára működő könyvtár. (Ebből az évből van adatunk arról, hogy Budapesten, a *Vakokat Gyámoltó Országos Egyesület* támogatásával annyi Braille könyvet másoltak már, hogy az egyesületnek könyvtárost kellett alkalmaznia.)⁸

Amszterdamban 1912-ben létesült a Vakok Evangélikus Könyvtára, a de *Christelijke Blindenbibliotheek* azzal a céllal, hogy a vak tanulókat ellássa tananyaggal, könyvekkel. Oslóban 1913-ban alapították meg a vakok könyvtárát. Még 1880-ban kezdtek hozzá a vak gyerekek oktatásához, de akkor még semmiféle könyv nem állt a tanárok rendelkezésére. A hiányt felismerve 1890-ben néhány tanár hozzákezdett sajátkezűleg a braille könyvek előállításához, 1909-ben alakult meg a vakok szövetsége, s ennek – az iskola mellett – jelentős szerepe volt a könyvtár létrejöttében.

A század első évtizedeiből még két holland könyvtári gyűjteményt fontos megemlíteni, a *Le Sage ten Broek* könyvtárat Nijmegenből, amelyet 1918-ban alapítottak, és ma is éppen úgy működik, mint a negyedikként alapított vak könyvtár, amely 1919-ben jött létre Amszterdamban a közművelődési könyvtár egyik részlegeként. (Közművelődési könyvtárba érdekes módon már előbb is bekerültek braille kötetek. Tulajdonképpen ezen a területen két közművelődési könyvtár megelőzte a központi könyvtárat, hiszen a manchesteri public libraryben 1863-tól gyűjtötték és kölcsönözték a *moon* könyveket. Ez a szolgáltatás 1890-ig tartott. A bostoni közművelődési könyvtár 1866-tól kezdte meg a vak olvasók könyvtári ellátását.)

A 19. század végén és a 20. század első éveiben kialakult nagy, máig jelentős könyvtári gyűjtemények mellett a többi európai ország az első világháború alatt, illetve befejezése után, majd a második világháború után hozta létre központi könyvtárait. Könnyű észrevenni a könyvtárak alapításának éveinél a háborúk tragikus következményét, azt, hogy egy-egy országban nagymértékben megnőtt a vakok száma.

Közvetlenül az I. világháború után alakult meg Bécsben, Belgrádban, Moszkvában, Prágában és közvetlenül a II. világháború után Stuttgartban, Zágrábban és Varsóban a vakok központi könyvtára.

Látás hallással: a hangskönyvek

Tudomásul kell vennünk, hogy a pontírás nem ad teljes megoldást: a vakok 15–20 %-a ugyanis nem tudja olvasni a Braille-írást. Az ő számukra a világról való információ a hangok jelentik, ezen keresztül juthat el hozzájuk irodalom, művészet, tudás, ismeret.

Az információ átadásának auditív formája mindenképpen ősbibb, mint a pontírás bármely változata. A beszéd maga is információforrás és esetenként ismeretközlés, így a hangskönyvek őseinek tekinthetők a középkor Minnesängerei és históriás énekmondói is.

És mindenképpen annak tekinthető az első hangrögzítés. Ezért mondhatjuk, hogy az első „hangskönyv” 1877-ben készült, amikor Thomas Edison fonográf-hengerre énekelte a „*Mary had a little lamb*” című gyermekverset. S mindezt megerősíti maga Edison, aki 10 pontban foglalta össze új találmánya felhasználhatóságát, s ebben a zeneművek reprodukálása csupán a 4. helyet foglalta el, míg a 2. így szólt: „fonográf-könyvek amelyek szólni fognak a vakokhoz anélkül, hogy azok bármiféle erőfeszítést tennének”⁹.

Mivel a hangskönyvek fejlődése a hangrögzítés és a technikai berendezések fejlődésének függvénye, ha azokat végigtekintjük, pontos képet kapunk különböző időszakok dokumentumairól.

A fonográf elvét Leon Schott írta le először 1857-ben. Alexander Graham Bell, aki a siketek tanítása nyomán jutott el a telefon technikájának felfedezéséhez, 1886–87 között foglalkozott a hangfelvételi technikával is, és megpróbálta azt a kereskedelemben hasznosítani. Emil Berliner 1895-ben a mai hanglemezfelvételi technikát szabadalmaztatta és a véletlenek öszeesése, hogy E.R. Johnson, Berliner barátja 1898-ban, három évvel később megalkotta az első hangrögzítésre alkalmas lapos tárcsát, azaz a hanglemezt.

Az Edison-féle fonográf csupán elméletileg volt alkalmas arra, hogy hangskönyvként használhassák, hiszen egy-egy henger csak kb. 2 perces szöveget tartalmazott. Ugyanezért nem volt megfelelő a később felfedezett 78-as fordulatszámú sellak és viasz-hanglemez sem.

Az első világháború okozta kegyetlen sérülések miatt igen sok volt a megvakult katonára. A háborúban részt vett országok megpróbálták a rokkantak, háborús sérültek bizonyosfajta rehabilitációját. Ezért alakult meg hazánkban is 1918-ban a *Vakok Szövetsége*, és ezért kezdtek hozzá Nagy-Britanniában egy olyan speciális hanglejátszó készülék kikísérletezéséhez és gyártásához, amit csak a vakok számára készített hanglemezekhez – hangskönyvekhez – lehet használni. A technikai fejlődés egy sürgető társadalmi igénnyel találkozva további eredményeket hozott létre.

Az 1920-as években Angliában, majd az 1930-as években az Egyesült Államokban kezdtek hozzá a 24-es, illetve az utóbbi országban a 33-as fordulatszámú long-play hanglemez előállításához. Ezek a hanglemezek megelőzték a szórakoztatás céljára készült zenei felvételeket, csak a vakok számára készítették őket, és kereskedelmi forgalomban sehol sem árulták az első hangskönyveket. A 24-es fordulatszámú hanglemezek lejátszóberendezésének neve readophon, ez is elárulja, hogy „olvasókészülék”. A két rendszer azonban nem volt egymással kompatibilis. A kísérletek eredményeként Amerikában 1933-ban a Library of Congress keretében, a Vakok Amerikai Alapítványa (*American Foundation for the Blind*) támogatásával, Angliában 1935-ben a Vakok Országos Intézetében kezdték el a hangskönyvszolgáltatást. Ez a két évszám tekinthető tehát a világon e szolgáltatás kezdetének (a többi fejlett európai ország 20–30 évvel később csatlakozott hozzájuk).

Az 1940-es években jelent meg a hangrögzítés új fajtája, a mágnesszalagra történő rögzítés: ez nyomon követhető az amerikai, a kanadai és az angliai hangskönyvek formai átalakulásában. Először a hanglemezek mellett, majd egyre inkább azok helyett kerültek be a szolgáltatásokba a hangszalagokon lévő hangskönyvek. Kivétel ez alól a *Library of Congress* szolgáltatása, ahol megmaradt a hanglemezek egyeduralma: az újságokat és hetilapokat ugyanis ebben a formában jelentetik meg. Az itt használt hanglemezek mai fordulatszáma 8 rpm, így egy lemezen 180 perces műsor van.

Az 1964-ben kikísérletezett standard hangkazetta előtt 1959-ben alkotta meg Angliában az RNIB megbízásából a *Clarck and Smith* cég a 21x25 cm-es, 18 sávú cartridge kazettáját, amelyen egy sávon 70 perces, vagyis egy kazettán 21 órás műsor fért el. Ehhez az első változathoz igen nehézkes, nagy lejátszóberendezés tartozott, a kazettát magát is erős fém borítás vette körül, hogy használatakor ne sérüljön a szalag.

A ma használt változat, amit 1985-ben kísérleteztek ki, már négy sávú, standard kazettát használ, és már nem szükséges speciális lejátszóberendezés. Ez a rendszer azonban elsődlegesen Nagy-Britanniában terjedt el, az európai országok közül csak Svájc, Spanyolország és Finnország vette át. A többi fejlett hangskönyvszolgáltatással rendelkező ország a standard kazettát használja.

A Braille-könyvek és hangskönyvek semmiképpen sem egymást helyettesíthető, egymást felváltható dokumentumok, más és más a szerepük.

Elképzelhetetlen, hogy a tudományos munkák, az elmélyedést igénylő művek ne jelenjenek meg Braille formában. A tananyagokat, a tankönyveket mindenképpen ilyen

módon kell kiadni. Hollandiában például, ahol az alsó-, közép-, és felsőszintű oktatásban a vakok a látókkal együtt, nem elkülönített rendszerben vesznek részt, a tankönyvek elsődlegesen Braille írásban jelennek meg, de a tanuló kérheti a hangoskönyv formáit is. Ebben a rendszerben, ahol az orvostudományi egyetem tankönyvein kívül minden felsőoktatási intézmény tankönyvét is abban a formában állítják elő, amelyet a használó kér, természetes, hogy a dokumentumoknak mindkét formája hozzáférhető. Mégis a tapasztalatok azt mutatják – és a hazai gyakorlat is ezt igazolja –, hogy a Braille elsősorban az ismeretszerzés, míg a hangoskönyv a szórakozás eszköze. Éppen ezért a vakok ellátásával foglalkozó könyvtáraknak minden esetben a célt kell szem előtt tartaniok, és az eszközöket – a dokumentumait –, ehhez kell alakítani.

A kétfajta dokumentumtípus egymás mellett él a vakok központi könyvtáraiban és az iskolai intézeti könyvtárakban, de a közművelődési könyvtárakban általában csupán a hangoskönyvek találhatók meg. Ezek a könyvtárak ugyanis sehol a világon nem tudnak egy réteg kiszolgálására annyi helyet szánni, amennyit a Braille-könyvek elhelyezése igényelne.

A vakok ellátásának rendszere

A központi könyvtárak és a hálózatok munkáját néhány jogi egyezmény is segíti, illetve felhívta a figyelmet munkájuk fontosságára.

1874-ben kötött Bernben megállapodást Franciaország, Nagy-Britannia, Ausztria, Poroszország, Olaszország, Spanyolország, Belgium, Hollandia, Portugália, Svájc, Dánia, a Hansa Városok és az Egyesült Államok a postai díjszabások, küldemények egységesítéséről. Ebből alakult meg 1878-ban az Egyetemes Postai Szövetség (*Universal Postal Union* – UPU). Az UPU 1952. évi brüsszeli kongresszusán hoztak határozatot arról, hogy a vakok számára küldendő könyvek, folyóiratok és egyéb sokszorosított dokumentumok akár braille, akár hangoskönyv formában, ingyenesen szállítandók.

A vakok könyvtári ellátásának súlya nyilvánul meg az UNESCO Firenzei Egyezményében (*Florence Agreement*) is. Az egyezményt 1950-ben terjesztették elő és 1952-ben 10 állam aláírásával ratifikálták. Az egyezmény alapján a vak és egyéb sérült olvasók minden könyvtári dokumentumhoz és könyvtári szolgáltatáshoz ingyen jutnak.

Az ENSZ Emberi Jogokról szóló deklarációjának 27. fejezete 2. bekezdése adja meg annak az erkölcsi és humanitárius alapállásnak a jogi fedezetét, amelyre végsősoron a vak emberek könyvtári szolgáltatása épül és épülhet szerte a világon: „*Mindenkinek joga van ahhoz, hogy a közösség kulturális életének egészében részt vehessen, élvezhesse a művészeteket, és részesülhessen a tudományos fejlődés előnyeiben.*”¹⁰

A vakok könyvtári szolgáltatása az Amerikai Egyesült Államokban, Nagy-Britanniában, a skandináv országokban és Hollandiában a legfejlettebb. Itt található az a könyvtárak, amelyeknek a működése már megközelítőleg száz évre tekint vissza, és ugyanakkor – természetesen – itt szervezték meg a legkorszerűbb hálózati rendszert is. Két út figyelhető meg a szolgáltatások kialakításában és megszervezésében: a centralizált és a decentralizált ellátás. Az első rendszer azt jelenti, hogy a vakok központi könyvtára közvetlenül,

illetve postai kölcsönzés útján látja el a szolgáltatást. A decentralizáció esetében a szolgáltatás a közművelődési könyvtárakon keresztül történik. A központi könyvtár elkészíti a braille könyveket és a hangoskönyveket, folyóiratokat, majd ezeket elküldi a nagyvárosoktól kezdve a legkisebb települések közművelődési könyvtáraiba, a vak olvasók innen kapják meg a dokumentumokat; ha igénylik, akkor postán keresztül. Sok országban megtalálható a könyvtári ellátás mindkét fajtája. S bár tény, hogy nem lehet egyértelműen kijelenteni, hogy az ellátás színvonala szempontjából az egyik, vagy a másik jelent-e a jobb minőséget, mégis tendenciaként érzékelhető – elsősorban a skandináv országokban, de nyomokban Nagy-Britanniában is –, hogy a centralizált szolgáltatás mellett egyre nagyobb hangsúlyt kap a decentralizáció. Ennek két oka lehet:

- a vakok társadalmi beilleszkedésének lehetőségeit másképp látja a mai társadalom, mint látta akkor, amikor a központi könyvtárak és a centralizált szolgáltatások megszerveződtek,
- a közművelődési könyvtár egyre jobban nyit minden társadalmi réteg és csoport irányába, komolyan véve alapfeladatát.

Vakok ellátásának korszerű formái

Az Amerikai Egyesült Államokban a *Library of Congress* e szolgáltatások központja. Kialakulása néhány dátum köré csoportosítható. Ilyen lényeges pont volt 1913, amikor határozatot hoztak arról, hogy a Kentucky államban lévő Braille nyomda termékeiből – kötelempéldányként – egy-egy címet a könyvtár gyűjtsön, és amennyiben erre igény van –, szolgáltasson. A szolgáltatás tényleges elterjedése és megerősödése 1931-ben történt. Ekkor lépett érvénybe az ún. Pratt-Smott törvény. Eszerint a könyvtárnak kötelessége „a felnőtt vak lakosságot az Egyesült Államok területén – beleértve Kolumbiát is – könyvekkel ellátni”.¹¹ A megvalósításra a könyvtár 100 000 dollárt kapott. A feladat végrehajtása érdekében a szolgáltatási rendszerbe bekapcsolódott 18 városi és regionális könyvtár is.

1952-ben a törvényt kiterjesztették minden potenciális vak olvasóra, életkortól függetlenül, 1966-ban pedig a szolgáltatásba bevontak minden egészségileg sérült lakost. Egy évvel később megfogalmazták a szolgáltatás irányelveit is. A törvények változását követte a könyvtári struktúra változása is. Létrejött a Kongresszusi Könyvtáron belül, az *Országos Szolgáltatás Vak és Fizikailag Hátrányos Helyzetűek Számára (Library of Congress National Library Service for the Blind and Physically Handicapped LC/NLS)* részleg. Ez a szolgáltatás kiterjed minden államra, régióra, sőt az egy-egy régió belüli kisebb településekre is. Az ellátott könyvtárak közül van olyan, amely a könyvtári rendszer részeként működik, mint például a regionális könyvtárak, amelyek a hálózat legfontosabb tagjai, s olyan, amit a vakok szövetsége tart fenn, mint például a *Iowa State Commission for the Blind*. A dokumentumanyagot és a bibliográfiai szolgáltatásokat minden esetben az LC/NLS szolgáltatja számukra.

Összességében 1979-re 160 regionális és kisebb könyvtár volt a hálózat tagja, amely 600 000 braille könyvet állított elő, 14 millió hangoskönyvet kb. 800 000 használó szá-

mára. Ehhez a hálózatnak 34 millió dollár állt a rendelkezésére. Ezek a számok 500%-os fejlődést reprezentálnak 1969-hez képest. Az NLS dokumentumállományát nagyszámú publikációból és sokrétű tematikából válogatják. Megtalálhatóak közöttük a bestseller-ek, életrajzok, regények és igen nagy számban a különböző közhasznú információkat tartalmazó kiadványok. A nemzeti könyvgyűjtemény évente több mint 28 000 címmel gyarapszik,¹² ebből évente kb. 2 000 az av és egyéb dokumentum, és 700 azon hangoskönyvek vagy Braille-könyvek száma, amit egy-egy önkéntes felolvasó vagy gépelő készít el egy-egy könyvtárban kevés példányszámban.

1979-ben átdolgozott formában jelentek meg a szolgáltatás irányelvei¹³ és normatívái, amelyek felölelik az adminisztrációt, a szervezetet, az anyagi ráfordítást, a személyzetet, a dokumentumállományt, a kölcsönzést, stb. területét. Alapelve, hogy a vak és egyéb fogyatékos embereknek törvény biztosítja a jogot, hogy igénybe vehessék a könyvtári szolgáltatásokat, beleértve a dokumentumokhoz és az információhoz való szabad hozzáférést, a tájékoztatásban és a csoportos foglalkozásokon való részvétel lehetőségét. A technikai fejlődés következtében egyre újabb és újabb lehetőségek nyílnak meg a vak olvasók előtt. A Kurzweil-féle olvasógép például beszéddé alakítja át a nyomtatott szöveget, ezt a gépet használják a *New-York-i Public Libraryben*.¹⁴ Colorado államban pedig a boulderbeni közművelődési könyvtárban olyan számítógépes rendszert alkottak – egy Apple II. számítógép, egy IBM PC és egy hangszintetizátor segítségével, amely alkalmas arra, hogy – az igénytől függően – az adatokat nyomtatott, vagy beszéd formában bocsássa a használók rendelkezésére.

A szolgáltatásra ma a legjellemzőbbek: erőteljes a decentralizálás, az ellátás a közművelődési könyvtárakban történik, jelentős a postai kölcsönzések száma, a szolgáltatásba egyre inkább bevonják az egyéb hátrányos helyzetűeket is.

Nagy-Britanniában kb. 40 000 vak embert tartanak nyilván, de a csökkentlátókkal együtt ez a szám megközelítőleg 70 000. Itt meglehetősen más a vakok könyvtári ellátásának módja, mint az Egyesült Államokban. Jellemző a centralizált szolgáltatás és erőteljesen részt vesz benne az NLB (National Library for the Blind) mellett az RNIB is, azaz megoszlik az ellátás a vakok közművelődési központi könyvtára és a vakok országos könyvtára között.

Az NLB-ben már több mint 300 000 kötetes állomány van, és ez a könyvtár egyaránt ellátja az angliai és a világ több országának vak olvasóját. Érdekes jelenség, hogy jelentősen csökken a braille könyvek kölcsönzése (1968–1969-ben 300 ezret, 1978–1979-ben 200 ezret kölcsönöztek), amelyben feltétlenül szerepe van a hangoskönyvek elterjedésének, és annak a ténynek is, hogy egyre kevesebben tudják olvasni a Braille írást. Az NLB az Angliában létező szociális-jótekonysági intézményeknek egyik jellegzetes formája.

Az RNIB jelenlegi könyvtára a *Vakok Hangoskönyvtára (British Talking Book Service for the Blind)*. A könyvtár állománya kb. 160 000 kazetta, ez átlagosan évi 250 cím elkészítését jelenti. Mind az NLB, mind az RNIB új publikációi a *New Beacon* című havi tájékoztatóban jelennek meg. A két központi intézmény dokumentumai postai kölcsönzéssel jutnak el az ország minden részébe. A centralizált szolgáltatás mellett azonban nem alakult ki a közművelődési könyvtárakban a vakok ellátása. Érdekes módon az 1863-

ban megkezdődő folyamatnak nem lett szervezett folytatása. Közművelődési könyvtárban csupán elszórtan található hangoskönyvgyűjtemény.¹⁵ (Ez alól kivétel a manchesteri Városi Könyvtár, a városban élő meglehetősen sok vak miatt.) A jelentős hangoskönyvállomány mellett a könyvtárban működik Kurzweil olvasógép is, hogy a másfélmillió könyvanyag is a vakok rendelkezésére állhasson.

Dániában a szolgáltatás decentralizálódott. A központi könyvtár, a *Vakok Állami Könyvtára és Nyomdája (Statens Bibliotek og Trykkeri for Blinde)* 1956-ban kezdte meg működését. Ezekben az években ez a könyvtár látta el braille és hangoskönyvekkel a vak olvasókat. A központi könyvtár állománya kb. 12 500 hangoskönyv cím és 8 650 braille kiadvány. 1985-ben 652 braille kiadványt adtak ki, évente kb. 300–350 hangoskönyvcímet állítanak elő.

1976-tól vannak hangoskönyvek a közművelődési könyvtárakban is. Az 1981. évi Közművelődési Könyvtári Törvény következményeként, 1982-ben a *Könyvtári Központ (Bibliotekstilsynet)* kijelölt egy munkabizottságot annak megvizsgálására, hogy miképpen lehetne a vakokat és csökkentlátókat a közművelődési könyvtári hálózaton belül ellátni. A bizottság javaslatokat dolgozott ki a központi könyvtár és a közművelődési könyvtárak közötti munkamegosztásra. A központi könyvtárban előállított kiadványokat és hangoskönyveket a Könyvtárellátón keresztül kapják meg a közművelődési könyvtárak.

Az akkor elkezdett decentralizálási munkálatok 1986-ra látványos eredményeket hoztak. Jelenleg 247 közművelődési könyvtár közül 230 kölcsönöz hangoskönyvet. (Ez a szám 1982-ben 40 volt.) Ezt az eredményt úgy érték el, hogy az államtól – egy ötéves periódusra – évenként 500 000 dán koronát kért és kapott a munkabizottság. Az 1982-ben létrehozott bizottság munkája nyomán megszülettek az egységesített irányelvek a hangoskönyvek közművelődési könyvtári és kereskedelmi előállítói részére.¹⁶

A hangosfolyóirat ellátás is igen fejlett. 1977-ben adták ki az első hangosújságot a Gladsexe-i (Koppenhága elővárosa) közművelődési könyvtárban. Ma már 18 különböző heti újság jelenik meg. Az állami támogatás következtében 1986-ban már a 275 város közül 84-ben volt hangosújság. A városi könyvtárak és tanácsok erre jelentős állami támogatást kaptak. (1984-ben: 3,5 millió, 86-ban: 3,76 millió koronát.)¹⁷ A központi könyvtár hetente kétszer ad ki hangosújságot, amelyben az országos lapok hírei és cikkei találhatóak. A helyi lapokból a helyi könyvtár ad válogatást a könyvtár, vagy a tanács által megjelentetett hangosújságban. Az újságot a vak előfizető ingyen kapja hetente, kazettán, a költségek jelentős részét a helyi tanács fizeti. Az újságok helyi híreket, kulturális, egészségügyi, iskolai és egyéb ügyekkel foglalkozó írásokat közölnek, nem maradnak el a közhasznú információk sem.

1986 végére tervezte a Könyvtárellátó, hogy a BASIS adatbázisba betáplálja az országban megjelenő összes hangoskönyvet, és ez a könyvtárak részére online kapcsolattal hozzáférhető lesz. Dániában a szolgáltatás elsődlegesen a kb. 10 000 vak embert szolgálja, potenciálisan azonban a kb. 200 000 sérült, mozgásában korlátozott, kórházban ápolat, mentálisan sérült olvasót is.

Svédországban is a decentralizált szolgáltatás él. A svéd központi könyvtár, a *Hangoskönyv- és Pontírást Könyvtár (Talboks- och punktskriftsbiblioteket – TPB)* egyike a világ legnagyobb ilyen gyűjteményének. 21 000 hangoskönyv, 140 000 kazetta és 6 300

braille kiadvány az állománya. A központi könyvtár évente kb. 1450 hangskönyvcímet állít elő, ezeket a könyvtárellátó terjeszti. Az egyéni, önkéntes kezdeményezésekkel együtt kb. 2800 hangskönyvcím készül évente az országban.

Először 1958-ban kölcsönzött hangskönyvet svéd közművelődési könyvtár. A skandináv országok közül tehát itt jelent meg először ez a szolgáltatás. 1986-ban 279 közművelődési könyvtár közül 158-ban van igen jól működő nagy dokumentumgyűjteményre támaszkodó szolgáltatás,¹⁸ a hangskönyvek 90%-át a közművelődési könyvtárakból kölcsönzik.

Svédországban éppenúgy, mint Dániában a hangskönyvellátásnál nem csupán a vak olvasókat veszik figyelembe, hanem egy kb. 500 000-es használói táborral számolnak, vagyis a hangskönyveket itt is igen széles olvasói réteg használja a vakok és csökkentlátók mellett. A szolgáltatást állami támogatással még tovább kívánják fejleszteni úgy, hogy évente a könyvtárellátó 2500 hangscímet állítson elő.

A szervezett szolgáltatás érdekében munkamegosztást alakítottak ki a központi könyvtár és a közművelődési könyvtárak gyűjtőkori együttműködésében. A tudományos munkákat és a tankönyveket – mind braille, mind hangskönyv formájában a központi könyvtár gyűjti, a kurrens, a népszerű irodalom gyűjtőhelyei pedig a közművelődési könyvtárak.

Finnországban centralizáltan oldották meg a szolgáltatást. A központi könyvtárat fejlesztették olyan mértékben, hogy el tudja látni az olvasókat. A közművelődési könyvtárakban egyáltalán nincsenek hangskönyvek. A központi könyvtárat 1890-től 1978-ig egyesület tartotta el, 1963-tól támogatta az állam, és 1978-tól a fenntartása teljességgel állami feladattá vált.

A központi könyvtár feladata ellátni az ország kb. 10 000 regisztrált vak olvasóját, bár ez a szám feltehetően elérné a 30 000-et, ha számításba vennék a vidéken élőket és a kórházakban, egyéb szociális intézményekben lakókat is.

A könyvtárban a hangskönyvek szalagokon, sztenderd és Clarck and Smith típusú kazettákon vannak. A szalagok száma kb. 11 000, a kazettáké 30 000, a címek száma körülbelül 7000. Évente kb. 300 hangskönyvcímet vesznek fel. 400–500 új braille tankönyvet adnak ki egy évben a tanulók számára.

Kereskedelmi forgalomban a könyvtár által készített hangskönyveken kívül csak 5–6 kapható évente. A könyvtár látja el a kórházakat és a szociális intézményeket is hangskönyvekkel. Napi 200–300 kölcsönző keresi fel a könyvtárat, természetesen a könyveket – ha erre igény van – postán is elküldik. A hangskönyvek mellett magnetofonokat is lehet kölcsönözni. A könyvtárnak több mint 5000 készüléke van erre a célra.

A hangskönyvtári szolgáltatás egyik legnagyobb gondja Finnországban a copyright problémából ered. Ennek alapján ugyanis – ellentétben a többi skandináv országgal – a hangskönyveket csupán a vakok és gyengénlátók használhatják, az egyéb hátrányos helyzetűek, idősek, mozgáskorlátozottak nem.¹⁹

Norvégiában is a szolgáltatás a központi könyvtár, illetve könyvtárak köré szerveződött. A legnagyobb könyvtár Oslóban van, de Bergenben és Trondheimben is van hangskönyveket és braille könyveket gyűjtő kisebb könyvtár.

Az 1970-es években még egyértelműen centralizált volt a szolgáltatás, de a közművelődési könyvtárak fejlődése, információs központokká válása megújította a norvég könyvtári rendszert is. 1986-tól – egyelőre kísérleti jelleggel – megjelentek a hangoskönyvek a könyvtárakban is.

A központi könyvtárat egy évben kb. 5500 kölcsönző veszi igénybe, de postai úton is hozzá lehet jutni a könyvekhez. A könyvtár állománya kb. 10 000 hangoskönyvcím, és kb. 4500 Braille-könyv.²⁰

A skandináv országok a közöttük meglévő gazdasági és kulturális együttműködést a vakok könyvtári szolgáltatásában is akarják valósítani, pontosabban a hangoskönyvek és a braille kiadványok szolgáltatásában, országok közötti cseréjében és kölcsönzésében. Ennek fő feltétele, hogy a produktumok szabványos méretben jelenjenek meg, ennek érdekében például a finn központi könyvtár állományának Clarck and Smith kazettáit átjátszák a szabványos sztenderd kazettákra.

Hollandiában ugyan még fel sem merült a szolgáltatás decentralizálásának gondolata, az öt vakokat és csökkentlátókat kiszolgáló könyvtár olyan magas szinten oldja meg feladatát, hogy egyaránt képes ellátni dokumentumokkal az országban és az országon kívül élő hollandul „olvasó” vak embereket.

A szolgáltatást ebben az országban nem csupán a vak olvasók, de az egyéb hátrányos helyzetűek is használhatják és használják. A könyvtárakat 90–95%-ban az állam tartja fenn. A könyvtárak közül a három legnagyobb: a *Nederlandshe Blind Bibliothek*, a *Le Sage ten Broek Bibliothek* és a *Christelijke Blindenbibliotheek in Nederland*.

A *Nederlandshe Blind Bibliothek* szolgáltatásait kb. 6000 vak ember veszi igénybe. Egy nap – a korszerű sokszorosító gép segítségével – 1800 hangoskönyvcímet állítanak elő, és egy címből 30–40 példány készül.²¹

Az evangélikus vakkönyvtár – a *Christelijke Blindenbibliotheek* – braille állománya 5200 cím, ennek legnagyobb része népszerű, szórakoztató irodalom, és 14 folyóirat. Egy évben körülbelül 550 címet készítenek, ez havonta több mint 11 000 Braille oldalt jelent. A hangoskönyvállományuk 5060. Évente 800–900 hangoskönyvcímet vesznek fel. Az állományuk 65%-a szórakoztató irodalom, 30%-a tankönyv és 5%-a szakirodalom.²²

A katolikus könyvtár, a *Le Sage ten Broed*, állománya 1800 Braille dokumentum és 26 000 hangoskönyvcím. Az állományból a használók 80%-a a szépirodalmat igényli, és csupán 20% olvas szak- és népszerűítő irodalmat.

A hollandiai szolgáltatásokra jellemző, hogy nem csupán az országban élő olvasókat, de a határokon kívülieket is ellátják olvasmányokkal. Ennek következtében igen nagy a külföldi postai kölcsönzés.

Bár meglehetősen korszerű tendencia és követendő is a szolgáltatásnak a közművelődési könyvtárakon keresztül történő megszervezése, a holland példa arról tanúskodik, hogy centralizáltan is megoldható a vakok ellátása, ha megfelelő az állam anyagi támogatása és több nagykönyvtár gyűjteményére támaszkodva, jó postai szolgáltatás biztosítja a kölcsönzés zavartalanását.

Magyarországon alakult ki a szocialista országok közül először a teljeskörű hangoskönyvtári szolgáltatás.

A központi könyvtár alapjait 1903-ban rakták le 23 braille kötettel, amelyek gróf *Andrássy Dénes*nek a verseit tartalmazták. A könyvek száma viszonylag gyorsan növeke-

dett, 1906-ban 94, két évvel később 220, 1910-ben már 553 volt. 1909-től a *Vakokat Gyámolító Országos Egyesület* már két állandó másolót bízott meg a kötetek előállításával, ettől az évtől van adat arra is, hogy könyvtárost bíztak meg a könyvek kezelésére, először *Imre* Lídiát, majd *Schlégl* Idát. A könyvtár mind az első, mind a második világháborút megsínylette, a két világháború után csak 1950-ben kezdték el újra a könyvek másolását, amikor ezt a munkát a *Vakok Szövetsége* fizette. A szövetség ugyanis 1945-től saját kezelésébe vette a könyvtárat.²³ Ma a könyvtár állománya több mint 11 000 braille kötet. A Szövetség 1963-ban megkezdte a hangszalagok gyűjtését is a Hangoskönyvtár számára, ez a gyűjtemény ma 1300 címet tartalmaz. Egészen az 1980-as évek elejéig ez a két könyvtár volt hivatva arra, hogy a vak olvasókat ellássa dokumentumokkal, mind Budapesten, mind az ország egész területén.

Néhány közművelődési könyvtár 1982-ben hozzákezdett a hangoskönyvek gyűjtéséhez. Két központi támogatás is segítette a könyvtárakat, hogy gyűjteményüket növeljék. A helyzet alapvetően 1986-ban változott meg, amikor a Vakok Szövetsége a Soros Alapítvány támogatásával új, a legkorszerűbb igényeket is kielégítő másoló stúdiót kapott a saját és az ország közművelődési könyvtárai igényeinek kielégítésére. Emellett mód nyílt arra, szintén alapítványi segítséggel, hogy a közművelődési könyvtárak igen olcsó áron szerezhessenek be hangkazettákat, és így az állományukat többszörösére növeljék. Ezekkel a lehetőségekkel megteremtődtek a feltételei annak, hogy Magyarország is belépjen azon országok közé, ahol a központi könyvtár szolgáltatásai mellett, a közművelődési könyvtári hálózat keretében látják el az ország vak olvasóit hangoskönyvekkel.

Fontos megjegyezni, hogy a hangoskönyveket nálunk sem csupán vak olvasók hallgathatják, hanem bárki, aki hallgatni kívánja azokat.

A magyar könyvtárügy ezzel a fejlesztéssel felzárkózott – ezen a téren – a fejlett könyvtárüggyel rendelkező országok közé.

IRODALOM

1. KELLER, Helen: (1880–1968), aki maga is vak volt, igen sokat fáradozott a vakok érdekében. Az Egyesült Államok Kongresszusi Könyvtári Bizottsága előtt elmondott beszédét Francis A Koestler: *The Unseen Minority* (New York, 1976) című könyvében idézi.
2. THOMSEN, Paulli: The establishment of a library service to visually handicapped people in African developing countries. = *IFLA Journal*, 1985. No. 11. 36. p.
3. PETERSEN, Jes: Library service for the blind in Denmark and Sweden. = *Scandinavian Public Library Quarterly*, 1983. No. 1. 3. p.
4. SCHAUDER, Donald E. – CRAM, Malcolm D.: *Libraries for the blind – an international study*. Peter Peregrinus Ltd. 1977. 4. p.
5. *Library service for the Blind and physically handicapped*, i.m. 23. p.
6. PERHEENTUPA, Liisa: The Finnish Library for the blind. = *Scandinavian Public Library Quarterly*, 1969. No. 3. 149–159. p.
7. CAHLING, Ulla: The supply of books to the blind and partially sighted in Sweden. = *Scandinavian Public Library Quarterly*, 1970. No. 2. 84–95. p.

8. Library service for the visually handicapped in Japan. = National Diet Library Newsletter, 1982. 1–8. p.
9. Library service for the blind and physically handicapped, i.m. 16. p.
10. i.m. 31. p.
11. MATHEWS, David A.: Libraries and the visually disabled. = Hospital Libraries. London. 1981. 271. p.
12. MATHEWS, David A.: i.m. 277. p.
13. Standards of service for the Library of Congress Network of Libraries for the blind and physically handicapped. Chicago, 1979. 72. p.
14. WEINBERG, Belle: The Kurzweil machine : half a miracle = American Libraries, 1980. No. 10. 603–604. p.
15. HENRY, Michael: Services for the visually handicapped in Manchester City Libraries. = Audio-visual Librarian, 1984. No. 4. 195–199. p.
16. PETERSEN, Jes: Statement by the Danish Minister of Cultural Affairs on improvements of the information facilities for the blind and otherwise handicapped. = Scandinavian Public Library Quarterly. 1986. No. 19. 76–81. p.
17. JOHANSEN, Anna: Talking Newspapers in Danish Public Libraries = Scandinavian Public Library Quarterly, 1984. No. 2. 37–40. p.
18. BLOMBERG, Barbro: Talboks- och punktskifsbiblioteket. = Biblioteksbladet, 1985. No. 13. 291–292. p.
19. PERHEENTUPA, Liisa: Library provision for the visually handicapped in Finland = Scandinavian Public Library Quarterly, 1981. No. 2. 58–61. p.
20. GRANHEIM, Else – CARLSEN, Jo: Library services to visually handicapped in Norway. = IFLA Paper, 1986. 8 p.
21. Libraries for the blind. Den Haag, 1984. 16 p.
22. The evangelical library for the blind in the Netherlands. Ermelo, 1983. 12 p.
23. CSAPÓ Edit: A vakok és csökkentlátók könyvtári ellátása. = Hátrányos helyzetű olvasók könyvtári ellátása. Bp. 1984. 89–90. p.